مهدی مکی‌نژاد[1]

کاشی‌کاران گم‌نام دورهٔ قاجاریه (۲)

خاندان خاک‌نگار مقدم

کاشی‌پزی و کاشی‌کاری از حرفه‌ها و هنرهای اصیل و کهن ایران است. در گذشته آموزش این حرفه به شیوهٔ استاد و شاگردی بود و همهٔ مراحل یادگیری، در محضر استاد و در کارگاه انجام می‌پذیرفت. به همین سبب ضرورتی هم برای مکتوب کردن رمز و راز این حرفه در میان نبود؛ اما اکنون آن نظام آموزش منسوخ شده و از پدیدآورندگان آن همه آثار کاشی‌کاری هم جز اندک نمونه‌هایی بر دیوارهای قدیمی، کمتر نام‌ونشانی به‌جا مانده است. بخش نخست این سلسله مقاله‌ها به استاد علی‌محمد اصفهانی اختصاص داشت. اینک، در بخش دوم، به یکی از خانواده‌های کاشی‌کار می‌پردازیم.

بر اساس چند سند بازمانده از اواخر دورهٔ قاجاریه دربارهٔ کاشی‌پزان، و همچنین اخبار شفاهی و بررسی آثار کاشی‌کاری، خاندان خاک‌نگار مقدم از خاندان‌های سرشناس کاشی‌کار تهران است و اعضای این خانواده تنها بازماندگان حرفهٔ کاشی‌پزی و کاشی‌کاری در تهران از اواخر دورهٔ قاجاریه تا کنون‌اند. اهمیت ایشان در آن است که در طی هفتاد سال در تهران مانع از ایجاد گسست در سنت کاشی‌کاری شده‌اند و همچنان پیشهٔ نیاکان خود را دنبال می‌کنند.

کاشی‌کاری در ایران از دیرباز در کارگاه‌ها به صورت گروهی انجام می‌گرفت و اغلب در میان اعضای خانواده‌ها رایج بود و از پدران به پسران یا از استادان به شاگردان منتقل می‌شد. در چنین شیوهٔ آموزشی، ضرورتی برای ثبت دانش حرفه‌ای نمی‌دیدند و استادکاران ترجیح می‌دادند برای حفظ اسرار و انتقال رموز فن، آن را سینه‌به‌سینه و نانوشته به شاگردان بیاموزند. به همین سبب، منابع مکتوب در این حوزه اندک و پژوهش در آن دشوار است.

کاشی‌کاری از جمله هنرهایی است که رمز و راز بسیار دارد و فراگیری آن به‌سادگی ممکن نیست؛ چرا که برای کسب مهارت در کاشی‌پزی و کاشی‌کاری، باید انواع خاک‌ها و سنگ‌ها و اکسیدها و روش کار و مراحل پختن کاشی را به‌خوبی شناخت؛ و اینها همه مستلزم شاگردی در مدتی دراز است.

در کارگاه‌های سنتی، همهٔ مراحل کار، از تهیهٔ مواد اولیه تا مرحلهٔ پخت، زیر نظر استادکاری برجسته و هنرمندی ماهر انجام می‌گرفت. استاد بایست به همهٔ اسرار کار واقف می‌بود. با توسعهٔ صنعتی جامعهٔ ایران، این نظام سنتی به‌کلی دگرگون و رفته‌رفته برچیده و منسوخ شد و جای آن را کارخانه‌های بزرگ تولید انبوه کاشی گرفت.

آثار کاشی‌کاری به‌جامانده از دورهٔ قاجاریه در تهران نشان می‌دهد که در آن زمان، کاشی‌کاران متعددی فعالیت می‌کرده‌اند و کاشی‌کاریْ حرفه‌ای پررونق بوده است. در آن روزگار، کاشی‌پزان کارگاه‌های‌شان را، اگر بزرگ بود، «کارخانه» می‌خوانند و در رقم‌های‌شان نیز کارخانه‌شان را نام می‌بردند؛ مانند «کارخانهٔ کاشی‌پزی علی‌محمد اصفهانی»، «کارخانهٔ صفرعلی»، «کارخانهٔ خاک‌نگار مقدم»، «کارخانهٔ افسری». کیفیت کار در این کارخانه‌ها مطلوب بود و ساخته‌های‌شان جزو بهترین کاشی‌های ایران به شمار می‌رود. متأسفانه در تهران اثری از این کارخانه‌ها نمانده است و فرزندان و شاگردان کارگران آنها نیز یا درگذشته‌اند، یا این کار را رها کرده و پیشه‌ای دیگر برگزیده‌اند.

تنها خاندانی در تهران که از اواخر دورهٔ قاجاریه کاشی‌کاری را خانوادگی ادامه داده است، خاندان خاک‌نگار مقدم است. سه تن از اعضای این خانواده ــ سعید و فریبرز و محمد خاک‌نگار مقدم ــ همچنان به این حرفه مشغول‌اند. البته ایشان به سبک و سیاق قدیم کار

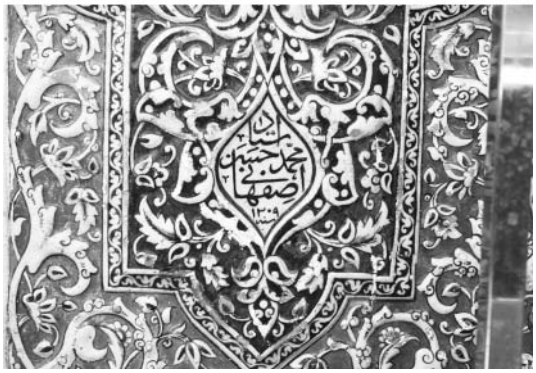

نمی‌کنند؛ بلکه با استفاده از مواد و رنگ و لعاب‌های آمادهٔ صنعتی فقط به ساخت کاشی هفت‌رنگ می‌پردازند.

سلسلهٔ کاشی‌کاران در خانوادهٔ خاک‌نگار مقدم

سابقهٔ کاشی‌پزی و کاشی‌کاری در خانوادهٔ خاک‌نگار مقدم به اواخر دورهٔ قاجاریه بازمی‌گردد و تا کنون سه نسل پیاپی از ایشان به این فن پرداخته‌اند. استاد سعید خاک‌نگار مقدم می‌گوید:

> مرحوم پدربزرگم، حاج حسین کاشی‌پز، متولد ۱۲۶۳ خورشیدی در قم بودند. ایشان چون فرزند اول خانواده بودند و در سن دوازده‌سالگی پدرشان را از دست می‌دهند، برای تأمین مخارج زندگی به تهران می‌آیند. در آن زمان، دو کاشی‌ساز معروف در تهران بودند که پدربزرگم نزد یکی از آنها مشغول به کار می‌شود. حاج حسین در سال ۱۲۹۰ شمسی در یک کارگاه مستقل در تهران مشغول به کار می‌شوند. این کارگاه درست مقابل سردر باغ ملی قرار داشت.[۲]

کاشی‌کاری و نقاشی روی کاشی‌های سردر باغ ملی تهران از آثار استاد حاج حسین کاشی‌پز است (ت۱). گفته‌اند که استاد برای طراحی نقش سربازان و قزاقان، از مدل‌های زنده استفاده می‌کرد. استاد حاج حسین تا سال ۱۳۲۰ش فعال بود و پس از آن فرزندانش کار او را ادامه داده‌اند.

ت۱. (چپ) حاج حسین کاشی‌پز (خاک‌نگار مقدم)، کاشی‌کاری سردر باغ ملی. ۱۳۴۰ق

ت۲.(راست) رقم استاد علی‌محمد و استاد محمدحسن اصفهانی با تاریخ ۱۳۰۹ق روی قطعه کاشی نقش‌برجستهٔ ایوان ورودی حرم حضرت عبدالعظیم (ع) در شهر ری

از استادانِ حاج حسینِ اطلاع دقیقی در دست نیست و در اندک منابع مکتوب تاریخی نیز نامی از هنرمندان کاشی‌ساز معاصر او نیامده است. تنها اسنادی که باقی مانده اندکی دست‌نوشته دربارهٔ کاشی‌پزی است که مهر و رقم چند تن از استادان کاشی‌کار آن دوره را در ذیل آنها می‌توان دید. با توجه به اینکه پشت یکی از این اسناد را علی‌محمد و روی آن را استاد محمدحسن کاشی‌پز، از هنرمندان سرشناس دورهٔ قاجاریه، مهر و امضا کرده‌اند، به ظن قریب به یقین، حاج حسین از محضر این دو استاد بهره‌مند شده است. این هنرمندان اصفهانی‌الاصل بودند؛ اما کارخانهٔ کاشی‌پزی آنان در شهر ری ــ نزدیک دروازهٔ شاه عبدالعظیم، کوچهٔ کاشی‌ها ــ واقع بود.[۳] بهترین نمونه‌های کاشی دورهٔ ناصرالدین‌شاه به دست ایشان ساخته شده است. در قطعه کاشی‌ای در ورودی حرم حضرت عبدالعظیم الحسنی (ع) در شهر ری، نام این دو هنرمند روی یکی از کاشی‌ها نوشته شده است. به ظن قوی، حاج حسینِ نقاشْ فنون کاشی‌پزی را نزد این استادان آموخته بود (ت۲).

مضمون یکی از این سندها (ت۳) فسخ قرارداد مشارکت در کار بین حاج حسین کاشی‌پز و حاجی محمدحسن کاشی پز است. از قرارِ این سند، که تاریخ آن ۱۳۳۰ق است، نیمی از اجناس کارخانهٔ کاشی‌پزیِ حاج محمدحسن به حاج محمدحسین کاشی‌پز (خاک‌نگار)

ت۳. سند متعلق به استاد سعید خاک‌نگار مقدم. اثر مُهر چهار استاد برجستهٔ کاشی‌کاری بر این سند نمایان است: «عبده الراجی احمد ابن محمد»، «اوستاد علی‌اکبر کاشی‌پز»، «استاد محمدحسن کاشی‌پز»، «استاد علی‌محمد»

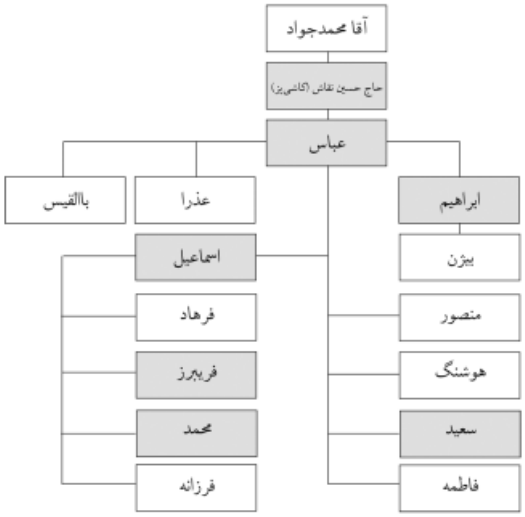

نمودار خاندان خاک‌نگار مقدم

(کسانی که نامشان در جدول‌های خاکستری‌رنگ آمده است به حرفهٔ کاشی‌کاری پرداخته‌اند)

فروخته شده است. اهمیت این سند در امضا و مهر استادان کاشی‌پز است که در ذیل و پشت و حاشیهٔ این سند به چشم می‌آید. تا کنون هیچ دست‌نوشته یا مُهر دیگری از این استادان پیدا نشده است. این مهرها را می‌توان راه‌گشای تحقیقات آینده برای شناخت دقیق‌تر این هنرمندان دانست. طبق مندرجات این سند، حاج حسین نقاش فرزند آقا محمدجواد بوده و کربلایی محمدحسن کاشی‌پز فرزند استاد محمدتقی بوده است. استاد حاج حسین کاشی‌پز بعدها، در هنگام گرفتن شناسنامه، به پیشنهاد میرزا علی‌اصغر حکمت، وزیر معارف و صنایع مستظرفه، نام خاک‌نگار مقدم را برای خود برگزید. از استاد دو فرزند دختر و دو فرزند پسر، به نام ابراهیم و عباس، به یادگار مانده که هردو به کاشی‌سازی و ساخت ظروف چینی مشغول‌اند و با همکاری ایشان «در سال ۱۳۲۲[ش] کارخانهٔ چینی‌سازی را در تهران افتتاح کردند که تا سال‌ها حدود سی‌درصد مصرف ظروف چینی داخل کشور را تأمین می‌کرد».[۴] گفتنی است که اولین کارخانهٔ چینی‌سازی را امین‌الضرب در دورهٔ قاجاریه تأسیس کرد. اعتمادالسلطنه در این باره چنین آورده است:

> معتمدالسلطان، حاج محمدحسن تاجر امین‌الضرب مشهور به کنپانی، از فرط حمیتی که در ترویج صنایع دارد، کارخانه[ای] با نهایت اهمیت در دارالخلافهٔ طهران دایر ساخته است. از خاک قریهٔ علی‌آباد، که به پرتو توجهات جناب مستطاب اجل اعظم میرزا علی‌اصغرخان امین‌السلطان ثانی سمت مینونشانی یافته، در این کارخانه ظروف و اوانی بر ساخت و ریخت چینی‌های خارجهٔ ایران می‌سازند.[۵]

فرزندان عباس، به نام اسماعیل و منصور و سعید، حرفهٔ پدر را ادامه داده‌اند؛ و از فرزندان مرحوم اسماعیل، فریبرز و محمد همچنان این پیشهٔ دیرینه را پاس می‌دارند و میراث ارزشمند خاندانشان را حفظ می‌کنند.

محل اولین کارخانهٔ کاشی‌پزی حاج حسین روبه‌روی سردر باغ ملی، بن‌بست اطلاعات، نبش چهارراه گذر تقی‌خان، داخل کاروان‌سرا بود، که بعدها دبستان نوبنیاد حکیم نظامی جای آن را گرفت و امروز فروشگاه فرهنگیان است. پسران استاد، عباس و ابراهیم، این کارخانه را برای توسعهٔ بیشتر به میدان گمرک منتقل کردند. در این کارخانه، بیشتر کارها را نیروی انسانی انجام می‌داد و حدود چهل تا پنجاه کارگر و استادکار در آن کار می‌کردند (ت۴). استفاده از بعضی دستگاه‌ها و تجهیزات محدود صنعتی، مانند آسیاب برقی یا مخلوط‌کن مواد اولیهٔ چینی و سرامیک، طلیعهٔ صنعتی شدن این‌گونه کارخانه‌ها بود. محصولات این کارخانه بیشتر شامل انواع ظروف چینی و مقره‌های برق بود؛ اما در کنار آنها کاشی‌های سنتی نیز تولید می‌کرد.

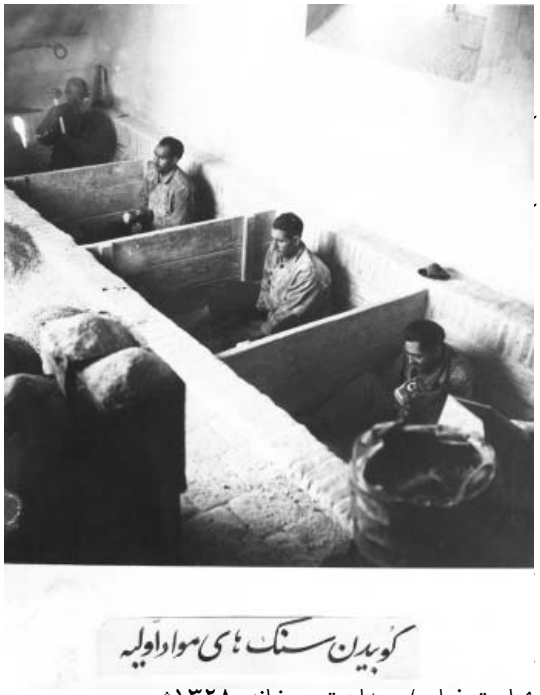

ت۴. (راست) کارخانهٔ خاک‌نگار مقدم. میدان گمرگ، ۱۳۲۶ش. کارگران با پتک‌های آهنی به خرد کردن سنگ چخماق ــ مادهٔ اولیهٔ لعاب و کاشی ــ مشغول‌اند. محفظه‌ها برای ایمنی و پیش‌گیری از پرتاب خرده‌سنگ است.

ت۵. (چپ) کاشی‌کاری ایوان داخلی مسجد اردبیلی‌ها. محلهٔ درخونگاه، بازار تهران، ۱۳۳۲ش

بجارت فعلی)، میدان توپ‌خانه، ۱۳۲۸ش
ـ زیر پنجره‌های ساختمان دژبان مرکز، خیابان سرهنگ سخایی، محدودهٔ میدان مشق، ۱۳۰۰ش
ـ کاشی‌کاری ایوان مجلس شورای ملی، دههٔ ۱۳۱۰ش
ـ کاشی‌کاری سردر کاخ مرمر (سردر سنگی)، ۱۳۰۷ش (در این بنا، علاوه بر خاک‌نگار مقدم، هنرمندان دیگری چون استاد حسین لرزاده، حسین کاشی‌تراش، و ابراهیم کاظم‌پور نیز کار کرده‌اند.)
ـ کاشی‌کاری برج آب بانک ملی مرکزی، خیابان فردوسی، ۱۳۱۴ش
ـ کاشی‌کاری رواق حرم حضرت عبدالعظیم حسنی (ع)، شهر ری، ۱۳۲۲ش
ـ کاشی‌کاری امامزاده عبدالله، شهر ری، ۱۳۳۷ش
ـ کاشی‌کاری داخل آرامگاه سعدی، شیراز، ۱۳۳۰ش
ـ بخشی از کاشی‌کاری خوابگاه کاخ گلستان، میدان ۱۵خرداد، ۱۳۳۹ش
ـ کاشی‌کاری باشگاه جعفری، خیابان شمالی پارک شهر، ۱۳۳۵ش
ـ کاشی‌کاری سردر انجمن کتب مقدسه (کلیسای انجیلی پطروس)، خیابان سی تیر، ۱۳۴۲ش
ـ کاشی‌کاری نمای بیرونی مسجد سجاد، نبش خیابان‌های جمهوری و ابوریحان، ۱۳۳۳ش
ـ کاشی‌کاری قسمت‌های مختلف دبیرستان البرز از زمان دکتر جردن تا دورهٔ دکتر مجتهدی، خیابان انقلاب، چهارراه کالج
ـ کاشی‌کاری مسجد نور، خیابان ناصرخسرو، ۱۳۳۱ش
ـ کاشی‌کاری مسجد اردبیلی‌ها، محلهٔ درخونگاه، بازار، ۱۳۳۲ش (ت ۵)

شیوه‌ها و روش‌های کار

نقوش آثار کاشی‌کاری بازمانده از هنرمندان این خانواده بیشتر برگرفته از نقش‌ونگارهای رایج در ایرانِ دورهٔ صفویه؛ یعنی همان نقش‌های گیاهیِ اسلیمی و ختایی است. نشانه و ویژگی کاشی‌کاری دورهٔ قاجاریه در آثار ایشان، مانند استفاده از رنگ‌های زرد و طیف رنگ سرخ، محدود است. البته کارهای اولیهٔ استاد حاج حسین کاشی‌پز، مانند نقش‌های سردر باغ ملی، شبیه کاشی‌های دورهٔ قاجاریه است؛ اما با توجه به اینکه احتمالاً حاج حسین از شاگردان استاد علی‌محمد و محمدحسن اصفهانی بوده است و این دو استاد کاملاً به شیوهٔ هنر اصفهان در دورهٔ صفوی کار می‌کردند، در شیوهٔ آثار خاندان خاک‌نگار گرایش به این‌گونه نقوش هویداست. اعضای این خاندان در ترسیم گل‌های ختایی شیوه‌ای خاص خود

ت۶. (راست) «صورت موجودی اجناس در کارخانه که باید فی‌مابین حاجی حسین و استاد محمدحسن تقسیم شود»

ت۷. (چپ) نقاشی روی ظروف چینی با قلم‌مو. کارخانهٔ خاک‌نگار مقدم در میدان گمرک

ت۸. (پایین) کاشی‌کاری سردر مغازه‌ای در خیابان لاله‌زار نو

داشته‌اند؛ مثلاً گل‌های شاه‌عباسی را بسیار پرکار و شبیه نقوش فرش‌های کرمان طراحی کرده‌اند. در بعضی از کارهای ایشان، نقش گل‌وبوته‌های طبیعی ــ اصطلاحاً «فرنگی» ــ دیده می‌شود.

کاشی‌کاران خاندان خاک‌نگار همهٔ مراحل تولید را، از تهیهٔ مواد اولیه تا طراحی و پخت کاشی، در کارخانه انجام می‌دادند. مواد و مصالح را از معادن اطراف تهران، مانند معدن سنگ خاک چینی علی‌آباد قم و معدن خاک رس در جادهٔ ساوه، و سایر مواد را از نطنز و کاشان و شهرهای دیگر ایران تهیه می‌کردند. بر اساس سندی دست‌نوشته، بعضی از اجناس و مواد موجود در کارخانه عبارت بود از: ختایی خام، نظامی کوچک و بزرگ، خشت خام کوچک، انواع رنگ‌ها، مغن[1] ساییده و نساییده، کتیرا، قلع یک‌چارک، رنگ زیررنگی، جوهر قلیا، قالب گچی، الاغ و کالسکه، توفال مس، سنگ، اکوب (ت ۶).

در کارگاه روبه‌روی سردر باغ ملی، همهٔ مراحل تهیهٔ مواد اولیه، از ساخت بدنه‌ها تا ساخت لعاب‌های الوان، را دستی انجام می‌دادند. با توسعهٔ کارگاه،

> در سال ۱۳۰۹[ش]، موفق به ساخت کاشی فشاری گردیدند؛ و در سال ۱۳۲۲[ش] کارخانهٔ چینی‌سازی را در تهران افتتاح کردند، که تا سال‌ها حدود سی‌درصد مصرف ظروف چینی داخل کشور را تأمین می‌کرد.[۶]

در این کارخانه، که نزدیک میدان گمرک بود، حدود چهل تا پنجاه کارگر و استادکار ماهر مشغول کار بودند. ابزارها و ماشین‌آلات اولیهٔ آماده‌سازی مواد و لعاب‌ها، مانند آسیاهای برقی و پرس‌های دستی، نخستین بار در این کارخانه به کار رفت؛ اما همچنان بیش از هشتاد درصد کار را با دست انجام می‌دادند (ت۷).

ویژگی‌ها و رقم‌ها

آثار به‌جامانده از این خاندان را می‌توان به دو دستهٔ کلی تقسیم کرد. دستهٔ اول، کاشی‌های تصویری با نقش‌های باستانی ایران، صحنه‌های رزم، و نقوش سربازان و درباریان به همراه نقوش طبیعی گل و گیاه؛ مانند کاشی‌های سردر باغ ملی از طرف داخل و خارج، نقش شیروخورشید در بخش بالایی سردر ورودی بانک شاهی (تجارت فعلی)، نقوش باستانی سردر مدرسهٔ فیروز بهرام، یا بنایی در خیابان لاله‌زار نو (ت ۱ و ۸).

این آثار متأثر از کاشی‌کاری دورهٔ قاجاریه است و می‌توان گفت استاد حاج حسین کاشی‌پز در زمرهٔ آخرین هنرمندانی است که کاشی‌کاری‌هایش رنگ و بویی از هنر قاجاریه دارد و پس از او، کاشی‌کاری به شیوهٔ دورهٔ قاجاریه منسوخ شد. استاد حاج حسین، همچون دیگرهنرمندان کاشی‌پز دورهٔ قاجاریه، کارهایش را خود طراحی می‌کرد و مواد اولیه و لعاب‌ها و بدنهٔ کاشی‌ها

(۱) ماده‌ای سیاه‌رنگ، ساخته از اکسید منگنز، برای قلم‌گیری در کاشی هفت‌رنگ

را به شیوهٔ دستی و سنتی می‌ساخت. آثار کاشی‌کاری او معمولاً ابعادی بزرگ داشت؛ از این رو بیشتر آثارش فاقد ساخت و پرداختی ظریف است. آثار او را با رقم «عمل حاجی حسین کاشی‌ساز» یا «عمل حاجی حسین کاشی‌چی»، که در ذیل یا کنار آثارش می‌نگاشت، می‌توان بازشناخت (ت۹). پس از حاج حسین، فرزندانش همهٔ آثارشان را با عبارت «ساخت کارخانهٔ خاک‌نگار مقدم» رقم زده‌اند. از امتیازهای آثار کاشی‌کاری این خاندان، همین داشتنِ رقم همراه با تاریخ غالباً شمسی در کنار کاشی‌هاست (ت۱۰).

در زمینهٔ طراحی، بعد از حاج حسین کاشی مصور ساخته نشد و طرح‌ها و نقوش سنتی، یعنی ختایی و اسلیمی، به کار رفت. البته طرح‌های اسلیمی و ختایی در آثار این خاندان متضمن ردی از هنر گل‌ومرغ‌سازی و گونه‌ای طبیعت‌پردازی است. در مجموع به سبب نزدیکی طرح‌ها و نقش‌ها و شیوهٔ به کارگیری رنگ‌ها، تشخیص آثار عباس، ابراهیم، و دیگر اعضای این خاندان از یکدیگر دشوار است.

نتیجه

خاندان خاک‌نگار مقدم از معدود خاندان‌های هنرمند کاشی‌پز و کاشی‌کار تهران است که اعضایش از اواخر دورهٔ قاجاریه تا کنون همچنان به این حرفه مشغول‌اند. اهمیت کار ایشان از آن روست که حلقهٔ اتصال کاشی‌کاری اصیل دورهٔ قاجاریه تا آغاز انقلاب اسلامی بوده‌اند و با آثاری که در تهران از خود به جا گذاشته‌اند و تقریباً سرتاسر این شهر را در بر می‌گرفته است، از گسست این پیوند جلوگیری کرده‌اند. بر این اساس، بررسی و شناسایی آثار هنری این خاندان به شناخت کاشی‌کاری دورهٔ پس از مشروطه تا آغاز انقلاب اسلامی یاری می‌رساند. سیر تحول آثار این خاندان، که از کاشی‌پزی و کاشی‌کاری آغاز شده و تا تأسیس کارخانهٔ تولید انبوه سرامیک‌های دستی و صنعتی ادامه یافته است، نشان‌دهندهٔ تغییر و تحول این‌گونه حرفه‌ها در دورهٔ یاد شده است. به‌رغم اهمیت و تعدد کارگاه‌ها و کارخانه‌های کاشی‌پزی در تهرانِ دورهٔ قاجاریه، پس از آن دوره کاشی‌کاری در تهران، هم به لحاظ کیفی و هم به لحاظ کمّی، سیری نزولی داشته است. با بررسی آثار بازمانده از خاندان خاک‌نگار مقدم در تهران، می‌توان به تأثیر منفی مواد و مصالح صنعتی بر روند کاشی‌کاری در این دوره پی برد و چنین نتیجه گرفت که با استفاده از مواد اولیهٔ مرغوب و آمیختن روش‌ها و فنون سنتی کهن با امکانات جدید، می‌توان کاشی‌های بهتر و آثار هنری ارزشمندتری ساخت.□

ت۹. (راست) نمونهٔ رقم استاد حاج حسین کاشی‌پز در سردر ورودی باغ ملی و سردر ورودی مسجد مجدالدوله، خیابان امام خمینی تهران

ت۱۰. (چپ) نمونهٔ رقم خاندان خاک‌نگار مقدم

کتاب‌نامه

اسناد خطی مربوط به کاشی‌سازی، مجموعهٔ خصوصی سعید خاک‌نگار مقدم.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان. *المآثر والآثار*. تهران: چاپ سنگی، ۱۳۰۶.

خاک‌نگار مقدم، سعید. *خاک‌نگار مقدم سازندهٔ کاشی‌های هفت‌رنگ*. کاتالوگ نمایشگاه. تهران: ۱۳۸۴.

Scarce, Jennifer. "Ali Mohammad Isfahani, Tile-maker of Tehran". in: *Oriental Art* (New Series), vol. 22, n. 3, London (1976).

پی‌نوشت‌ها:

۱. عضو هیئت علمی فرهنگستان هنر و دانشجوی دورهٔ دکتری پژوهش هنر دانشگاه شاهد

makinejadm@gmail.com

۲. مصاحبهٔ نویسنده با سعید خاک‌نگار مقدم، کارگاه کاشی‌کاری هفت‌رنگ، تهران، خیابان شریعتی، ۱۳۸۷/۶/۱۲.

3. Jennifer Scarce, "Ali Mohammad Isfahani, Tile-maker of Tehran", 278.

۴. سعید خاک‌نگار مقدم، *خاک‌نگار مقدم سازندهٔ کاشی‌های هفت‌رنگ*، ۴.

۵. اعتمادالسلطنه، *المآثر والآثار*، ۱۰۲.

۶. سعید خاک‌نگار مقدم، *خاک‌نگار مقدم سازندهٔ کاشی‌های هفت‌رنگ*، ۴.